

İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:38 (Mart 2008)

II. MEŞRUTİYET'İN İLANININ İSTANBUL BASINI'NDAKİ YANSIMALARI (1908)

Oya DAĞLAR*

Özet

II. Meşrutiyet 23 Temmuz 1908'de (10 Temmuz 1324) ilan edildi. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basında sansür yasağı kalktı ve bir yayın patlaması yaşandı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı dilden ve dinden her ulus, kendi fikirlerini dile getirdiği gazeteler ve dergiler çıkardı. Basın, Meşrutiyet döneminde toplumun sesi haline geldi. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve padişahın Meşrutiyet konusundaki benimsedikleri görüşleri ve yürüttükleri siyaseti kamuoyuna duyuran en önemli araç haline geldi. Halk, basın aracılığıyla Meşrutiyet yönetimini tanıdı. Basın, bu yüzden Meşrutiyet dönemini anlamak için başvurulacak en önemli kaynaklardan biri haline geldi. Bu makalede kaynakların büyük çoğunluğu dönemin gazetelerine dayanmaktadır. İstanbul'da çıkan Tanin, İkdam, Volkan gazeteleri taranarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, padişahın ve kamuoyunun Meşrutiyet'in ilanına karşı nasıl bir tutum takındıkları ve bunun basına nasıl yansıdığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Osmanlı Basını, İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit, Kanun-u Esasi

Press Repercussions Of The Declaration Of The Constitution In Istanbul (1908)

Abstract

The Constitutional regime was declared on July 23rd, 1908. With the declaration of Constitution, censorship came to an end in Ottoman Empire and a big explosion in publication took place. Each minority group with its own language and religion in the empire published their newspapers and magazines, thereby stating their diverse opinions. Press became the voice of society in the Constitutional period. Moreover, newspapers were important means that conveyed the political views and the ongoing political practices of the Committee of Union and Progress and the Sultan. Ottoman society was acquainted with the Constitutional regime through the press. Therefore these publications are among the most important sources to understand this period. In this paper, newspapers belonging to the Constitutional period are used as main sources. *İkdam*, *Tanin* and *Volkan* newspapers are reviewed and the attitudes of the Committee of Union and Progress, the Sultan and the Ottoman society towards the Constitutional regime are evaluated.

Key words: The Constitutional Regime, Ottoman Press, The Committee of Union and Progress, Abdulhamid II, Kanun-u Esasi.

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Ticaret Üniversitesi , Ticari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

II. Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra (25 Temmuz 1908) İstanbul'daki tüm gazeteler sansürsüz olarak yayınlandı. Bu olay hem Osmanlı Devleti'nde basın rejiminin değiştiğinin açık bir göstergesi hem de özgürlüğün fiili bir kanıtıydı. Sansürün kalkmasıyla birlikte farklı görüşleri temsil eden kişi ve gruplar, kendilerini en iyi ifade edebilecekleri alan olarak basını gördüler. Bu yüzden devrimden sonra Osmanlı basın hayatında adeta bir yayın patlaması yaşandı. Farklı dillerde ve farklı düşüncelerde yüzlerce gazete, mecmua, siyaset, mizah, kadın, edebiyat dergisi yayın hayatına girdi. İstibdad döneminde İstanbul'da belli başlı üç gazete vardı¹ II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk iki ayda 200'ün üstünde gazeteye yayın hakkı tanındı. Koloğlu'nun belirttiğine göre, 1908-1909 tarihleri arasında yalnız İstanbul'da yayımlanan gazete ve dergi sayısı 353'e ulaşmıştı. Yurt içinde ve yurt dışında yayımlanan Türkçe ve yabancı dildeki dergileri de düşünürsek bu sayı binlerle ifade edilebilecek bir düzeye erişmişti.²

Basın hayatında yaşanan bu patlama her türlü düşünce ve fikrin kamuoyuna serbestçe sunulmasını ve tartışılmasını sağladı. Farklı fikirlerin serbestçe tartışılması ise siyasi ve sosyal gelişmeler açısından büyük önem taşıyordu. Basın bu dönemde Hürriyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan gelişmeleri takip etmek, toplumun çeşitli kesimlerinin Meşrutiyet'e karşı takındıkları tutumu gözlemleyebilmek, kısacası dönemin atmosferini anlayabilmek için araştırmacılar için ilk başvurulacak kaynaklardan biri haline geldi.

Bu makalede basının öneminden yola çıkarak, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra ortaya çıkan gelişmeler incelenmeye çalışılmıştır. Ağırlıklı olarak İstanbul'da çıkan İkdam, Tanin ve Volkan gazetelerindeki yazılardan yararlanılarak, sırasıyla basının, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, sarayın ve halkın Meşrutiyet'e olan yaklaşımları irdelenmiştir. Adı geçen gazetelerin seçilmesinin en büyük sebebi farklı ideolojik çizgilere sahip olmalarıdır. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin sözcülüğünü yaptığı iddia edilen *Tanin*³, zaman zaman hükümete muhalif tavrıyla dikkat çeken *İkdam* ile islamcı ve muhalif tavrı ile bilinen *Volkan* gazetesi⁴ yeni rejimi farklı açılardan değerlendirmişlerdir.

Basının gözünden II. Meşrutiyet'i incelerken haberlerin veriliş biçimleri, kullanılan kavramlar, geliştirilen çeşitli söylemler bilhassa önemlidir. Meşrutiyet'le birlikte basın dili belirgin bir biçimde değişmiş, farklı bir terminolojinin oluşmaya başladığı görülmüştür. O güne kadar yasak olan kavramlar özgürce kullanılmaya, tartışılmaya başlanmıştır. II. Meşrutiyet ile birlikte basında en çok kullanılan kavramlar; "inkılâb-ı Osmani", "parlamento", "Meclis-i Mebusan", "vatan", "vatandaş",

¹ Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma, 31 Mart Olayı*, Ankara 1994, s. 25

² Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt1, s. 90.

³ Koloğlu, a.g.e., s. 91, Hıfzı Topuz, *100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, İstanbul 1973, s. 59-60, Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri, II. Meşrutiyet'in İlanı*, Ankara 1999, s. 105

⁴ Akşin, a.g.e., s. 32-37.

“vatanperverlik”, “hürriyet”, “müsâvât” (eşitlik), “uhuvvet” (kardeşlik), “meşveret”, “adalet”, “millet”, “terbiye-i milliye”, “idare-i meşruta”, “firka-i siyasiye”, “firka-i muhalefet”, “devr-i istibdad”, “devr-i sâbık”, “devr-i cedid”, hürriyet ve Meşrutiyet taraftarı anlamına gelen “ahrâr-ı ümmet”, Osmanlı ordusu için kullanılan “nigehbân-ı hürriyet”⁵, kavramlarıdır. Üzerinde sık sık durulan bu kavramlar ile o güne kadar kullanılmayan adeta yeni bir meşrutiyet dili yaratılmıştır. Sadece dil üzerinden yapılacak bir inceleme bile devrimin getirdiği değişiklikleri anlamamızı sağlayacak önemli ipuçları vermektedir.

Basının Tutumu

II. Meşrutiyet 23 Temmuz 1908’de (10 Temmuz 1324) ilan edildi. Fakat 23 Temmuz sabahı İstanbul’da çıkan gazetelerde Hürriyet’in ilanına ilişkin ayrıntılı bir haber ya da yazı yoktu. Gazetelerin sütunlarında günlük olaylar, dış politikadaki gelişmeler, nişan ve rütbe haberleri yer alıyordu. Çünkü Padişah’ın Kanun-u Esasi’yi tekrar yürürlüğe koyduğunu bildiren irade 22 Temmuz’da gece yarısından sonra imzalanarak, saray telgrafhanesinden Manastır’a çekilmişti. Dolayısıyla İstanbul gazeteleri haberi, normal baskılarını tamamladıktan sonra öğrenmişlerdi. Selanik’teki muhabirler haberi alır almaz acele telgrafla durumu İstanbul’a bildirdiler. İstanbul basını ise şaşkındı. Haberin gerçek olup olmadığını öğrenmek üzere saray muhabirlerini Yıldız’a gönderdiler. Sarayın haberi doğrulamasının ardından Matbuat Umum Müdürü vasıtasıyla muhabirlere Padişah’ın iradesinin bir sureti dağıtıldı. Sabaha karşı tüm gazeteler hummalı bir çalışmaya girişerek, Kanun-u Esasi’nin yeniden yürürlüğe girdiğini son dakikada gazetelere gösterişsiz ve resmi bir ifadeyle eklediler.

Tanın gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit anılarında, Meşrutiyet’in ilanı ile ilgili basında çıkan haberleri şu şekilde anlatıyor:

*“24 Temmuz 1908. Gazetenin başında ufak bir devlet bildirisini. Anayasanın (Kanun-u Esasi) yeniden uygulanması konusunda padişah buyruğu çıktığını bildiriyor.Gözlerime inanamıyorum. Meşrutiyet mi oldu? Millet Meclisi mi açılacaktı? Abdülhamit yönetimi son mu buluyordu? Gazeteyi merakla, coşkuyla gözden geçirdim: hiçbir değişiklik yok. Bir gün önceki gazetelerin aynı, boş, kuru, sahte, cansız bir edebiyat.”*⁶

II. Meşrutiyet’in ilanı beklenilenin aksine sessiz sedasız ilan edilmişti. İstanbul basını temkinli davranmış fakat gelişmeleri de yakın takibe almıştı. Kanun-u Esasi’nin ilanı ile ilgili ayrıntılı açıklamalar ancak 25 Temmuz’da yapılabildi. Hürriyet’in ilanının en açık kanıtı ise sansürlü çıkan gazeteler oldu. Uzun zamandan sonra ilk kez gazeteler sansürlü olarak yayınlanıyor ve halka yeni rejimin müjdesini veriyorlardı. Bu haberlerde ilk dikkati çeken şey ise haberlerin içeriklerinden çok verilmiş biçimleriydi

25 Temmuz’da tüm gazeteler “Padişahım çok yaşa” sürmanşeti ile piyasaya çıktı. Bu mesaj açıkça meşruti rejimin padişaha karşı değil, onunla uyumlu bir şekilde

⁵ İsmail Hâmi Danişmend, **31 Mart Vak’ası**, İstanbul 1961, s. 12

⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, İstanbul, 1976, s. 3

yürütüleceğine işaret etmekteydi. Hatta II. Meşrutiyet'in ilanı bile Padişah'ın inayetiyle gerçekleşmiş bir olay olarak kamuoyuna sunuldu. Örneğin 25 Temmuz'da İkdam'da çıkan bir yazıda Kanunu-u Esasi padişahın millete sunduğu değerli bir ihsan (bağış) olarak gösterilmekteydi:

“...[P]adişah Devlet-i Osmaniye'nin şu asırda usul-ü kadime ile artık idare edilemeyeceğini takdir gibi derin bir deha-i siyasi izhar (meydana çıkarma) buyurarak milletin hukukunu Kanun-u Esasi ile tayin ve efrad-ı milletin kanun nazarında müsavatını (eşitlik), idarenin kafasından suistimallerin izalesini temin buyurmuşlardır” ifadeleri yer alıyordu. Yazıda ayrıca “her şeye nüfuz eden zat-ı hazret-i padişahi yine milletin hukuk hürriyetini tatbik buyurmak gibi bir büyüklük göstermişlerdir.”⁷

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basında çıkan haberlerin büyük bir kısmında Padişah'a duyulan minnet sık sık dile getirilmiştir. Hatta Hürriyet'in ilanı dolayısıyla 24 Temmuz'da Matbuat-ı Osmaniye namına saraya bir teşekkür telgrafi da çekilmiştir. Telgrafta; “.....Kanun-u Esasi'nin mevki-i tatbik ve icraya va'zıyla hukuk-u ammenin taht-ı emniyete alınmasından dolayı bütün milletin hissiyat-ı şükranına iştirak ile matbuat-ı Osmaniye namına arz-ı minnet eyleriz”⁸ denmektedir.

Padişah'a duyulan minnetin bir diğer sebebi de, 1908 devriminin kansız bir şekilde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Büyük kanun değişikliklerinin dünyada ciddi buhranlara, karışıklıklara sebep olduğu bu yüzden çok kanlar döküldüğü halde, Osmanlı'da “padişahın marifetiyle” ilan edilen Kanun-u Esasi'nin tüm dünya devletlerine örnek olacak bir itidallikte gerçekleşmiş olması yine II. Abdülhamit'in siyasi yeteneğine bağlanmıştır.⁹

1908 devriminden sonra basın tarafından Meşrutiyet yanlısı bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Dönemin deyimiyle Meşrutiyet'in efkâr-ı umumisine ihtiyaç vardır. Yeni rejimin devamı için onu benimseyen ve sahiplenen bir halk kitlesinin olması önemlidir. Bunun için öncelikli olarak tüm halka Meşrutiyet'in ne olduğunun anlatılması gerekmektedir. Örneğin, İkdam gazetesinde Ali Mevlevi imzasıyla çıkan bir yazıda köylülere hürriyet ve müsâvâtı (eşitlik) anlatabilmek için bir beyanname yayınlayarak köylerin imam ve muhtarlarına ya da okuma yazma bilen adamlarına gönderilmesi önerisinde bulunulmuştur. Meşrutiyet rejimin halk tarafından anlaşılıp, sahiplenilebilmesi için hazırlanan beyannamenin köylülerin anlayacağı bir dilde yazılması ve günlük yaşamlarından örneklerle açıklanmasının önemine vurgu yapılmıştır.¹⁰

Anlaşıldığı üzere basın II. Meşrutiyet'in en büyük savunucularından biri haline gelmiş, bir nevi Meşrutiyet konusunda halkın bilinçlendirilmesi görevini üstlenmiştir. Bu yüzden gazetelerde hemen her gün Meşrutiyet'in getirdiği yeni düzen ve haklardan bahseden yazılar yer almaktadır. Meşrutiyet'in ne olduğu, Meşrutiyet'in sloganı olan

⁷ İkdam, 12 Temmuz 1324 / 25 Temmuz 1908

⁸ İkdam, 12 Temmuz 1324 / 25 Temmuz 1908

⁹ İkdam, 12 Temmuz 1324 / 25 Temmuz 1908

¹⁰ İkdam, 24 Ağustos 1324 / 6 Eylül 1908

hürriyet-müsâvât-uhuvvetin ne anlama geldiği, en önemlisi Meşrutiyet'in ilanı ile halkın neler kazanabileceği halka anlatılmaya çalışılmıştır.

Gazetelere genel olarak bakıldığı zaman Meşrutiyet konusundaki en büyük vurgunun hak ve hürriyetler konusunda yapıldığı görülmektedir. Meşrutiyet genellikle liberal demokrasi çerçevesinde açıklanmıştır. Bu çerçevede yeni rejimin herşeyden önce imparatorluğu meydana getiren tüm unsurlara özgürlük ve adalet sağlayacağı düşünülmüştür:

*“Bundan böyle hiçbir kimse öyle keyfi olarak tevkif edilemez, haps olunamaz. Hiçbir kimseye eziyet, işkence verilemez. Eğer bir kimse âyân bir cürmden dolayı derdest edilirse derhal hâkim huzuruna getirilmeli ve o adam niçin tevkif olunduğunu, niçin evinin basıldığını, niçin zabıtaya nakil edildiğini bilmeli, anlamalı. Öyle bir takım iftiralar ile, ücretli hafiyeler ile hükümetin sâdik tebâsının hürriyeti, rahata, mülkü ve malı gasp edilemez. Matbuat kânun dairesinde serbesttir. Yani öyle sansür memurları matbaaya gelerek yazıları keyfi olarak bozup, çizemezler. Muharrirler kendi vicdanları ile kânun dairesinde yazı yazarlar ve eğer müştekî (şikâyet eden) bulunursa Avrupa'nın bilcümle serbest memleketlerinde olduğu gibi muhâkeme huzurunda taht-ı muhâkemeye alınurlar”.*¹¹

*“Bundan sonra herkes aslen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir....Bundan sonra her türlü işkence vesair her nevi eziyet katıyyen ve külliyyen memnudur.....Artık padişahın kanununa karşı hareket etmeye kimse cürret edemeyecektir.”*¹²

Görüldüğü gibi Meşrutiyet anayasal haklar çerçevesinde özgürlük ve adaleti getirecek önemli bir gelişmedir. Kanun-u Esasi hem özgürlüklerin hem de devletin ayakta kalmasının teminatı olarak gösterilmiştir. 25 Temmuz tarihli bir başka yazıda *“Kanun-u Esasi'den bahsetmek adalet ve hürriyeti emin ve asayişî takviye ve temin etmek demektir. Bir devlet ancak adaletle, hürriyetle, emniyet ve asayişle bekâ bulabilir”*¹³ açıklaması bu yaklaşımın açık bir ifadesidir.

Basınının özgürlükler konusunda titizlikle savunduğu konulardan biri de fikir hürriyeti idi. Fakat Koloğlu'na göre, gazeteler özgür olduklarını savunmalarına rağmen, aslında siyasi güçlere ve partilere olan yakınlıklarından dolayı, kalemlerini özgürce kullandıklarını söylemek güçtür. II. Meşrutiyet döneminde siyasal çıkarlar çerçevesinde gazetelerin her biri bir parti, hükümet veya siyasi grubun sözcüsü olmaktan ileri gidememişlerdir.¹⁴

Üzerinde durulan bir başka konu ise meşruti rejimin ne olduğudur. Gazetelerde Meşrutiyet idaresinin memleketin millet ile idaresi demek olduğu, dolayısıyla bütün milletin yönetime doğrudan katılması gerektiği sık sık vurgulanmıştır. Yeni rejimle birlikte halk *“tebaa-i şahane”*den *“vatandaş”* bilincine ulaşacaktı. Fakat kendi kendini

¹¹ İkdâm, 13 Temmuz 1324 / 26 Temmuz 1908.

¹² İkdâm, 12 Temmuz 1324 / 25 Temmuz 1908.

¹³ İkdâm, 12 Temmuz 1324 / 25 Temmuz 1908 .

¹⁴ Koloğlu, a.g.e., s. 91.

idare etmeye alışmamış, eğitim seviyesi düşük bir kitleye vatandaşlık haklarını ve ödevlerini öğretmek kolay bir iş değildi. Dönemin basınında “vatan”, “vatanperverlik”, “vatandaşlık” kavramlarının sık sık kullanılması, halkın bu bilince ulaşması için verilen çabayı açıkça ortaya koymaktadır. Bununla beraber halkın da yeni rejime alışmak için istekli davrandığı görülmektedir. Zaman içinde halkın siyasete karşı ilgisinin büyük ölçüde arttığı gözlemlenmiştir. Cemiyetler, kulüpler, dernekler aracılığı ile kitlesel katılım canlanmış, sendikalar, grevler, kadın haklarının basın yoluyla savunulması gibi gelişmeler ile toplumun hızla politize olmaya başladığı görülmüştür.¹⁵

Halkın siyasete ilgisini gösteren örneklerden biri Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine yaşanan siyasi krizde ortaya çıkmıştır. 5 Ekim 1908’de Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine; İngiltere, İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther kanalıyla, Osmanlı Devleti ile görüşmeden Bulgarların bağımsızlığını tanımayacaklarını bildirdi. Diğer büyük devletler ise tarafsız bir tutum benimsediler.¹⁶ İngiltere’nin Osmanlı yanlısı bu tutumu üzerine Unkapanı, Küçük Mustafapaşa, Fatih, Haydarpaşa vesair İstanbul semtlerinden toplanan bir grup, 6 Ekim gecesi İngiliz Sefareti’ne giderek, İngiliz hükümetinin Bulgaristan’ın bağımsızlığını onaylamayacağına dair yaptığı resmi açıklamadan dolayı teşekkürlerini sunmak istedi. Sefirin ve sefarethane heyetinin Tarabya’da olduğunun öğrenilmesi üzerine göstericiler telgraf çekmek suretiyle yetkililere teşekkürlerini bildirdiler. Daha sonra göstericiler Fransız sefarethanesine gidip sefareti alkışlayarak, olumlu tepkilerini buradaki yetkililere de gösterdiler.¹⁷ Aynı gün saat beş buçukta Rum, Ermeni ve Müslümanlardan meydana gelen başka bir grup da İngiltere sefarethanesinin önüne giderek İngilizler lehine benzer bir gösteri düzenledi.

Dış politikadaki gelişmeler üzerine en büyük gösteri ise 14 Ekim’de gerçekleştirilmiştir. 40-50 bin kişinin Sultanahmet meydanında toplandığı bu büyük mitinge Sırp, Karadağlılar, Rumlar da katılmışlardır. Mitingde Hoca Nasuh Efendi, Mustafa Asım Efendi, Mekteb-i Mülkiye Müdürü Celal Bey, Kozmide Efendi, Duyun-u Umumiye hukuk müşaviri Halaçyan Efendi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden Erkân-ı Harbiye Binbaşısı İsmail Hakkı Bey konuşma yapmışlardır. Mitingte Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu şiddetle eleştirilirken İngiltere hükümetine Osmanlı yanlısı tutumundan dolayı teşekkür edilmiştir.¹⁸ Söz konusu gösteriler Tanin ve İkdâm gazetelerinde “vatanperverlik” olarak nitelendirilerek, halkın siyasete gösterdiği duyarlılık takdirle karşılanmıştır.¹⁹

Yeni rejimin tanımlanmasıyla ilgili basında çıkan haberlerde ilgi çekici bir nokta da, “Meşrutiyet” kelimesinin kullanımı ile ilgili hassasiyettir. Padişah ve hükümetin yeni rejim ile ilgili yaptıkları resmi açıklamalarda “Meşrutiyet” yerine

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul 2003, s. 123.

¹⁶ Joseph Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914**, England 1983, s.15-19.

¹⁷ Tanin, 24 Eylül 1324 / 7 Ekim 1908.

¹⁸ Tanin, 1 Teşrinievvel 1324 / 14 Ekim 1908.

¹⁹ Tanin, 26 Temmuz 1324 / 8 Ağustos 1908 ve İkdâm, 24 Eylül 1324 / 7 Ekim 1908.

“Kanun-u Esasi”yi kullanmaları dikkati çekmektedir. Padişah’ın Meclis-i Mebusan’ın açılış töreni için hazırladığı nutkun sonundaki “İdare-i Meşrutiyet” kelimesini sildirek “Kanun-u Esasi”²⁰ yazdırmış olması da bu konudaki hassasiyetin bir göstergesidir.

1908 devrimiyle birlikte hemen her kesimde Osmanlılık (ittihad-ı anâsır) düşüncesinin ağırlık kazandığı, Osmanlı birliği ve cemaatlerin eşitliği tezinin etkili olduğu görüldü. Örneğin, Volkan gazetesinde II. Meşrutiyet’in ilanı ile Osmanlı toplumunun kavmiyetten millete geçtiği vurgulanarak, yeni rejimle beraber Türk, Kürt, Arap, Çerkes, Laz, Gürcü, Arnavut, Boşnak, Ermeni, Rum, Bulgar, Ulah vs. Osmanlı olduğunu tanıyarak, millet haline geleceği söyleniyordu.²¹ 28 Temmuz tarihli İkdâm gazetesinde yer alan başka bir yazıda ise birlik ve barış içinde yaşamının öneminden bahsedilerek, “...barış demek herkesle beraber bulunabilmek, bir cemiyet-i medeniyye halinde teşekkül etmek demek olmaz mı?” ifadesi yer almaktadır. Zaten devrimin sloganı da olan uhuvvet (kardeşlik) ve müsâvât (eşitlik) kavramları da yeni rejimin Osmanlılık anlayışı üzerine oturtulmak istendiğini²² açıkça göstermektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Tutumu

II. Meşrutiyet Padişah’ın baskıcı rejimine karşı bir başkaldırı olarak başlamış ve gerek yurt içinde gerekse yurt dışında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yürütülen faaliyetler hep istibdâda karşı Hürriyet amacına yönelik bir çizgide gelişmişti. 30 yılı aşkın bir süre baskı yönetimini sürdüren II. Abdülhamit Makedonya ve Selanik’te hızla tırmanan olaylar yüzünden, beklenmedik bir manevra yaparak, Kanun-u Esasi’yi yeniden yürürlüğe soktu. Meşrutiyet’in ilanı ile istibdad rejimi ile birlikte onun temsilcisi olan II. Abdülhamit’in de düşürülmesi beklenebilirdi. Oysa gelişmeler farklı yönde oldu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk zamanlar tereddütlü ve temkinli hatta çekingen bir tavır içinde, idari mekanizmanın gerisinde yer almayı tercih etti. Amaçları iktidarı ele geçirmek değil, iktidara ortak olmaktı. Cemiyetin izleyeceği siyaseti, daha devrimin başarıya ulaşip ulaşmadığının kuşkulu olduğu ilk günlerde, devrimin önde gelen liderlerinden Enver Paşa yabancı bir basın mensubuna verdiği demeçte çok net bir biçimde ortaya koymuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak asıl amaçlarının mutlakiyetçi monarşiden kurtulmak olduğunu, Padişah’ın Kanun-u Esasi hükümlerine uyduğu takdirde Cemiyet tarafından destekleneceğini açıklamıştı.²³ Bu durumda yapılmak istenen şeyin devlet sistemini topyekün değiştirmek değil, devletin monarşik yapısında islahat olduğu anlaşılıyordu. Tunaya’ya göre; Meşrutiyet’in İttihat ve Terakki Cemiyeti için taşıdığı anlam çok partili rejim ve parlamenter bir hükümetin şeklen

²⁰ Faik Reşit Unat, **İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, Ankara 1960, s. 28.

²¹ Volkan, 28 Teşrinisani 1324 / 11 Aralık 1908.

²² Eric Jan Zürcher, **The Unionist Factor, The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926**, Leiden 1984, s. 23.

²³ Aykut Kansu, “Dünden Bugüne 1908 Devrimi”, *Toplumsal Tarih*, sayı. 55, Temmuz 1998, s. 6.

gerçekleşmiş olmasıydı.²⁴ Bu yüzden Cemiyet devrimin ilk günlerinde Abdülhamit'i devirmek gibi bir çaba içine girmedi. Tam tersi Padişah'ın yanında ve onun meşruiyetini sağlamlaştırıcı söylemler içinde olmayı tercih etti. İstibdad rejiminin sorumluluğu Padişah'a değil, saray çevresine yüklendi. Eski yönetimde yer alan devlet adamları uzun yıllar Padişah'ı baskıcı bir politika yürütmesi yönünde zorlayarak, Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesine engel olmuşlardı. Bu durumda Padişah da bir nevi baskı altında tutulmuş ve istibdad rejimine zorlanmış oluyordu. Sonuç olarak Hürriyet'in ilanı başta Padişah olmak üzere tüm halkın kurtuluşu ve yeni bir döneme uyanışı olmuştu.²⁵ Bu çerçevede basında yer alan haberlerde II. Meşrutiyet'in ilanı için sık sık "uykudan uyanış" söyleminin kullanılmış olması oldukça anlamlı görünmektedir.

7 Ağustos'ta tüm gazetelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beyannamesi yayımlandı. Cemiyet bu beyannamede Meşrutiyet'in nasıl ve kim tarafından ilan edildiğine açıklık getirmekteydi. Beyannamenin doğrudan halka yazıldığı, "muhterem vatandaşlarımıza" diye başlayan hitap cümlesinden anlaşılıyordu. Yapılan açıklamada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet rejimini getirmek için yıllarca uğraştığı, Padişah'ın da bu çabaları takdir ederek Kanun-u Esasi'yi yürürlüğe koyduğu vurgulanmaktaydı. İlgi çekici nokta ise, üstü kapalı bir biçimde istibdad rejimini yürüten kesimlerin ortadan kaldırıldığından bahsedilerek, "*artık padişah ile millet arasında hiç bir kuvve-i haine kalmadığı*" şeklinde bir açıklamanın yapılmış olmasıydı.²⁶

İttihatçıların böyle bir tutum benimsemelerinin altında devletin bütünlüğünü korumak ve verdikleri mücadelelerin sonucunda kazandıklarını kaybetmemek amacının yattığı düşünülebilir. Bilindiği gibi Meşrutiyet'in ilanından çok kısa bir süre önce (9 Haziran 1908) Rus Çarı ile İngiliz Kralı'nın Reval'de biraraya gelmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından endişe ile karşılanmış, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü ve bekası için parlamenter bir hükümetin bir an önce kurulması mecburi görülmüştü. Meşrutiyetin ilanına da büyük ölçüde bu gelişmenin sebep olduğu iddia ediliyordu.²⁷ Öte yandan içeride bir süreden beri devam eden milliyetçilik hareketleri hız kazanmıştı. Bununla birlikte yıllarca Hürriyet'in savunuculuğunu yapmış, Padişah'a karşı tepkilerini yüksek sesle dile getirmek için sabırsızlanan kişi ve grupların olduğu biliniyordu. Nitekim 1908 devriminin ardından Balkanlar'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Padişah'a karşı tepkiler yavaş yavaş duyulmaya başlamıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkacak siyasi bir bunalımın devletin bütünlüğüne yönelik ciddi bir krize dönüşebileceğinin farkındaydı.

Bu yüzden içeride herhangi bir karışıklığa meydan vermemek ve zaten kritik durumda olan dış politikada yabancı güçlerin müdahalesine fırsat bırakmamak için bütünlüklü, uzlaşmış ve devrimin kazanımlarına uygun bir politika benimsemeyi yeğlemişti.

²⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, İstanbul 1996, s. 10-11.

²⁵ İkdâm, 29 Temmuz 1324 / 11 Ağustos 1908.

²⁶ İkdâm, 25 Temmuz 1324 / 7 Ağustos 1908.

²⁷ Akşin, a.g.e., s. 16.

Cemiyetin Padişah ile uzlaşmacı bir politika benimsemesinin bir diğer sebebi ise kazandıklarını kaybetme endişesi idi. Halkın ve bilhassa ordunun saltanata duyduğu geleneksel ve derin bağlılık, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini imkansız hale getiriyordu. Halkın gözünde Padişah hem devletin dinî ve siyasî lideri hem de Osmanlı Devleti'nin başkomutanıydı. II. Meşrutiyet'in ilanından bir kaç gün sonra Edirne'de askerler ile subaylar arasında yaşanan gerginlik, bilhassa ordunun Padişah'a olan sadakatini açıkça göstermişti.²⁸ Oysa devrimin gerçekleşmesi için halka ve orduya ihtiyaç vardı. Padişahı tahttan indirmek, devrimin bu iki önemli dayanağını kaybetmek hatta Cemiyet'in varlığını tehlikeye atmak olabilirdi. Diğer yandan Cemiyet'in merkezî, düzenli ve ülke çapında bir örgütlenmesi de yoktu.²⁹ Uzun yıllar mücadelelerini yurt dışında yürüttükleri için özellikle İstanbul'daki durumları zayıftı. Bu yüzden Cemiyet II. Abdülhamit'in tahta bırakılmasını ve uzlaşmacı bir politika ile varlığını sürdürmesini daha akılcı bularak, devrimin ilk zamanlarında bu yönde bir politika yürüttü.

Padişahın Tutumu

Cemiyetin saltanatla uzlaşmacı bir politika yürütmesi, basının da aynı doğrultuda bir yaklaşım benimsemesi, II. Abdülhamit'in de çıkarlarına uygundu. Devletin bütünlüğünün korunması ve saltanatın zarar görmeden devam etmesi Padişah'ı Meşrutiyet'e yakın bir tutum almaya itti. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte saray baskı politikasını bırakarak, uzlaşma politikasını benimsedi. Dışarıya karşı istikrarlı ve uyumlu bir devlet imajı vermek istediğini göstermek için 31 Temmuz 1908'te selamlık resminden sonra huzuruna kabul ettiği yabancı devlet elçilerine "*Kanun-u Esasi'nin ilelebet devam edeceği*" açıklamasını yaptı.³⁰ İç politikada ise bir yandan basın yoluyla kamuoyunda oluşturulan "mazlum padişah" imajını doğrular nitelikte açıklamalar yaparak, diğer yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyici beyanatlarda bulunarak uyumlu bir meşrutî padişah portresi oluşturmaya çalıştı.

1908 devriminden bir kaç gün sonra padişah Kanun-u Esasi'yi hangi gerekçelerle ve nasıl ilan ettiğini, bu düzenlemenin neden önemli olduğunu ayrıntılı bir biçimde kamuoyuna açıkladı. 27 Temmuz'da "Nutm-u Padişahî" başlığıyla tüm gazetelerde yayınlanan yazıda dikkati çeken nokta, Kanun-u Esasi'nin Padişah tarafından halka ihsan edilen önemli bir belge olarak sunulmasıdır. Devletin ilerlemesi ve bekası Kanun-u Esasi'nin ilanı ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Buna göre; Padişah Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramamasının sebebini devletin ihtiyaç duyduğu ıslahatların gerçekleştirilememiş olmasına bağlayarak, bunun da sorumlusunun istibdâd rejimi olduğunu söylemektedir. Fakat Padişah ilerlemenin Osmanlı Devleti için gereğini ve önemini görerek Kanun-u Esasi'yi ilan ettiğini açıklamaktadır. Kanun-u Esasi'yi yürürlüğe koymaktaki maksadının ise yalnız halkı barış içinde bir araya getirmek değil, memleketin idari ıslahatını ve istibdâdın sebep

²⁸ E.E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, İstanbul 1982, s. 157-158.

²⁹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1986, s. 45.

³⁰ Tanin, 19 Temmuz 1324 /1 Ağustos 1908.

olduğu suistimalleri ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede halkın da Kanun-u Esasiye “hiç kimseden çekinmeyerek ve devlet ve memleketin selamet ve saadetinden başka bir şey düşünmeyerek sadık kalmaları” gereğinin altını çizmiştir. Oldukça uzun bir şekilde kaleme alınan yazıda Padişah iktidarı döneminde Kanun-u Esasi'nin otuz yılı aşkın bir süre neden yürürlüğe konmadığına da açıklık getirmektedir. Bunun sebebi dış politikada ortaya çıkan sorunlar, ekonomik güçlükler ve saray çevresinin kendi üzerinde kurduğu baskı olarak gösterilmiştir.³¹ 2 Ağustos'ta Tanin ve İkdâm gazetelerinde çıkan başka bir yazıda ise II. Abdülhamit'in “*millete hürriyet vererek, kendime de 30 senedir mahrum olduğum hürriyeti itâ eyledim*” şeklindeki açıklaması yer almıştır.³²

Beyanatlardan da anlaşıldığı üzere Padişah eski rejimi tümünden dışlayan ve reddeden bir yaklaşım içerisindedir. İstibdad rejimi tamamen eski hükümet temsilcileri tarafından yürütülmüş, şimdi ise Padişah'ın kendi iradesiyle ortadan kaldırılmıştır. Bu durumda halkın artık çekinmeden yeni rejimi sahiplenmesi gerekmektedir. Padişah Kanun-i Esasi ve onun devamı olan yeni rejimin devletin ilerlemesi ve sürekliliği için son derece önemli bir düzenleme olduğunu söylemektedir.

Padişah bu açıklama ile her ne kadar kendini devrimin baş aktörü olarak göstermeye çalışsa da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni dışlayıcı bir tutum içine girmemiştir. Tam tersi verdiği beyanatlarda sık sık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden övgü ile bahsederek, devrim için verdikleri “haklı” mücadeledeki başarılarını kutlamıştır. Hatta

11 Ağustos'ta gazetelerde yer alan bir yazıda Padişah'ın “*bütün efrâd-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti azasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim*” şeklindeki açıklaması oldukça dikkat çekicidir.³³

Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin açıklamaları gerekse basında Padişah lehine çıkan yazılar II. Meşrutiyet'in ilanını Padişah'ın inayetiyle gerçekleşmiş bir olay gibi gösterebilir de, kamuoyundan bazı kesimlerin içten içe tatmin olmadıkları anlaşılmaktadır. Otuz yılı aşkın bir süre Hürriyet için her türlü siyasi mücadeleyi veren kişi ve gruplar açısından padişahın nutku yeterince güven verici bulunmamıştır. Cemiyet üyelerinde bile hâlâ yeni rejimin devamı için Padişah'a karşı tereddütlerin olduğu bilinmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 7 Ağustos'ta yayınlanan bildirisinde; Padişah'ın hem halka hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iyi niyetine ve sadakatine tamamıyla güvendiği, aynı şekilde halkın da Padişah'ın samimiyetine güven duyması gerektiği yönünde bir açıklamanın yapılmış olması önemlidir.³⁴ Bu tür açıklamaların basında zaman zaman yer alması güven konusunda tarafların yaşadığı sıkıntıyı açıkça ortaya koymaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin saraya karşı duyduğu endişenin bir başka göstergesi de arkasına aldığı ordu desteğidir. Cemiyet rejime karşı çıkacak bir tehdide karşı Rumeli birliklerinden Avcı Taburları'nı İstanbul'a

³¹ İkdâm, 14 Temmuz 1324 / 27 Temmuz 1908.

³² İkdâm 20 Temmuz 1324 / 2 Ağustos 1908 ve Tanin 20 Temmuz 1324 / 2 Ağustos 1908.

³³ İkdâm, 29 Temmuz 1324 / 11 Ağustos 1908 ve Tanin 29 Temmuz 1324 / 11 Ağustos 1908.

³⁴ İkdâm, 25 Temmuz 1324 / 7 Ağustos 1908.

getirterek, Taşkılla'ya yerleştirmiştir.³⁵ Bu hareketin aynı zamanda Padişah'a verilen bir gözdağı olduğu da düşünülebilir. Öte yandan Cemiyet merkezinin Selanik'te bırakılmış olması da İttihatçıların Padişah'a güvenmediklerinin bir başka kanıtı sayılabilir.³⁶

Saray tüm bu endişelerin ve içten içe devam eden tepkilerin farkındaydı. Bu yüzden gelişmeleri ciddiyetle takip ediyordu. Padişah'a karşı ilk önemli tepkiler, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye talebelerinden gelmişti.

Devrimden sonra Padişah'ın Cuma selamlığına katılan Mekteb-i Harbiye talebeleri askerin "Padişahım çok yaşa" tezahüratlarına katılmamışlardı. Durumun Padişah tarafından fark edilmesi üzerine öğrenciler uyarılmış, fakat ertesi haftaki selamlık resminde öğrenciler yine tezahürata katılmadıkları gibi kendilerine ikram edilen büsküvi ve çayı da kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine Padişah "*bunları beni tahkir etmek için mi selamlığa getiriyorlar? Hiç olmazsa ecneblerden hayâ etsinler*"³⁷ diyerek, Mekteb-i Harbiye talebelerinin bir daha Cuma selamlığına getirilmemelerini emretmişti.

Bununla birlikte II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra hafiyeliğin devam ettiği iddiasıyla Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri de sokaklara dökülerek protesto gösterilerinde bulunmuşlardı. Gösteriler sırasında Meşrutiyet'in bir "lütuf" olarak Padişah tarafından verilmiş değil, İttihat ve Terakki tarafından büyük mücadelelerle kazanılmış bir gelişme olduğu söylenmişti. Bunu halka anlatabilmek için bir de beyanname bastırılmış ve 28 Temmuz'da söz konusu beyanname gazetelerde yayınlanmıştı.³⁸

Saltanatın meşruiyeti ve devletin geleceği açısından söz konusu kuşkuları gidermenin gerekliliğini anlayan II. Abdülhamit acilen Şeyhülislam Cemalettin Efendi'yi huzuruna çağırarak, mutlakiyete dönülmeyeceğine dair halka teminat olarak söz vermeyi uygun buldu. Bunun üzerine Şeyhülislam Cemalettin Efendi de 27 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni özel bir davet ile makamına çağırması ve Padişah'ın Kanun-u Esasi konusunda verdiği güvenceyi kendilerine ilettiği. 28 Temmuz günü çıkan tüm gazetelerde "Teminat-ı Şahane" başlığı altında bu haber yer alıyordu. Habere göre; Şeyhülislam Padişah'ın kendisini çağırarak, Kanun-u Esasi'nin ilanı dolayısıyla "*halkın teşekküratından pek ziyade mahzûz (hoşlanmış) oldum. Taraf-ı şahanemden sizi tevkil (vekil tayin etme) ediyorum ve yemin ediyorum ki teba-ı sâdikama bahş ettiğim Kanun-u Esasi'yi tamamıyla tatbik ve icra edeceğim. Buna hiç kimse mani olamayacaktır. Kalpleri müsterih olsun, herkes işleri güçleriyle meşgul olsun*"³⁹ demişti.

Padişahın teminat yazısının ardından gazetelerin büyük çoğunluğunun da Padişah'ı destekler nitelikte yayınlar yaptığı görülmektedir. Basında "*Madem ki elimizde bir Kanun-u Esasi var, madem ki padişahımız o kanunu icra için elinden geleni*

³⁵ Abdullah İslamoğlu, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913**, s. 68.

³⁶ Ramsaur, a.g.e., s. 159.

³⁷ Unat, a.g.e., s. 23.

³⁸ Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909**, İstanbul 1982, s. 329.

³⁹ İkdam, 28 Temmuz 1908, Tanin, 28 Temmuz 1908.

yapacağımı, ona sadık kalacağımı Kur'an'a el basarak yemin ile temin etti artık işlerimizle uğraşmalıyız”⁴⁰ şeklinde yorumlara rastlanmaktadır.

Rejim teminatı veren açıklamalara rağmen, Padişah'ın meşrutiyete karşı tamamen olumlu duygular içinde olduğu iddia edilemez. II. Abdülhamit devrimden sonra yaşanan gelişmeleri devletin geleceği açısından tehlikeli buluyor ve endişeyle takip ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti devlet sistemini tümünden değiştirmese de, saltanatı gittikçe işlevsiz bir duruma sokmuştu. Kansu'ya göre, 1908 yılının Ağustos ayından itibaren Cemiyet ısrarlı bir şekilde saltanatın içini boşaltarak, yalnız görüntüsel bir şekle sokma çabası içine girmişti. Padişah'ın törensel rolü dışında siyasette hiçbir rolü kalmamıştı.⁴¹ Bu durum II. Abdülhamit'in rejime karşı endişelerini arttırarak, tepki göstermesine neden oluyordu. Bunun en açık göstergelerinden biri Eylül ayında yaşanan tiyatro krizinde ortaya çıktı. Meşrutiyet kutlamaları çerçevesinde İstanbul'un hemen her semtinde çeşitli tiyatro gösterileri, konserler, balolar ve konferanslar düzenleniyordu. 11 Eylül'de askerler ve subaylar tarafından düzenlenen konsere ve “vatan” isimli tiyatro gösterisine Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa Padişah'ı da davet etmişti.

II. Abdülhamit Harbiye Nazırı'nın davetine büyük tepki göstermiş ve Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'e şunları söylemişti:

*“Ben de tiyatroyu pek severim. Lâkin bu vatan oyunu halkı ihtilâlâ davet için tertip edilmiş bir oyundur. Şimdi halkın efkârını teskin ve asayiş muhafaza etmek lâzım gelirken, hâlâ halkın ezhanını (fikir) tehyice (çoşturma) çalışıyorlar. Bir de zabitlerimiz, askerlerimiz hep oyuncu olmuş, hele bu hiç caiz değildir. Asker tiyatro oyuncusu olur mu? Askerlik şerefi nerede kalır? Zabitlerimizin tiyatrolarda oyunculuk ettiklerini neferler görürlerse böyle zabitana Türkler hiç hürmet ederler mi? Bir de bu klüpler nedir? Arab klübü, Arnavut klübü, Rum klübü velhasıl her millet kendisine bir klüp yapmış. Bunlar fena şeyler. Bu gidişe bakılırsa her kavim ayrı ayrı yaşamağa hazırlanıyor..... Beni bir şeye karıştırmıyorlar....Sadrazam Paşa'ya söyle, zabitlerin, askerlerin tiyatrolarda oyunculuk etmelerini ve bu klüpleri men' etsin. Ben bunları Müslümanlık ve Türklük namına söylüyorum. Türklük namına olarak söylüyorum”*⁴²

Padişah'ın bu sözleri hem Padişah'ın rejimle birlikte ortaya çıkan gelişmelere duyduğu tepkiyi açıkça göstermekte hem de saltanatın siyasi işlevini önemli ölçüde yitirdiğini ortaya koymaktadır. Konuşmanın Eylül ayında yapıldığı dikkate alınacak olursa, saltanatın sembolikleştirilmesi oldukça kısa bir süreçte gerçekleşmiştir.

⁴⁰ İkdâm, 15 Temmuz 1324 / 28 Temmuz 1908.

⁴¹ Kansu, a.g.e., s. 7.

⁴² Unat, a.g.e., s. 14.

Halkın Tutumu ve Tepkisi

II. Meşrutiyet geniş bir halk ihtilali olmamasına karşın⁴³, Hürriyet'in ilanından sonraki gelişmelerle halkın bütünüyle sahiplendiği bir rejime dönüşmüştür. Hürriyet'in ilanının halka duyurulmasının ardından büyük bir coşku ve heyecanım yaşandığı görülmektedir. İstibdad baskısından kurtulmuş büyük bir kitle, hürriyet, müsâvât, uhuvvet, adalet söylemleri ile sokaklara dökülmüştür. Kutlamalarda en göze çarpan şeylerden biri halkta oluşan "birlik" duygusudur. İmparatorluğu meydana getiren tüm unsurlar hürriyet coşkusunu kardeşlik ve bütünlük hisleriyle hep birlikte kutlamışlardır.

Böyle bir durumun ortaya çıkmasında basın büyük rol oynamıştır. Gazeteler verdikleri haberler ve yazılarla halkta müşterek bir duygunun oluşmasını sağlamaya çalışmışlardır. 25 Temmuz'dan itibaren tüm gazeteler halkın sokaktaki coşkusunu anlatarak, yapılan şenliklerden ve kutlamalardan bahsetmiştir. Örneğin İkdam gazetesinde yer alan bir haberde kutlamalar şu şekilde anlatılmıştır:

*"Hıristiyan mektepleri ve aileleri dünkü gün Şirket-i hayriye'nin 33, 48, 51, 19 numaralı vapurların her taraflarını defne dalları ve râyât-ızafer (zafer sancakları) âyid-i Osmanî ile tezyîn (süslemek) etmişlerdir. Vapurlar iskelelere muvâsalatlarında (vardıklarında) mızıkâ tarafından Marş-ı Hamidî terennümsâz olmakta ve onu müteakib "padişahım çok yaşa" sadâları işitilmekte idi. Mezkur vapurlar Boğaziçi'nin her tarafını dolaşarak Beykoz'a gitmişlerdir. Beykoz hükümet konağı önlerine geldiklerinde mızıkâ tarafından Marş-ı Hamid terennüm edilmiş ve naralar tekrar olunmuştur. Akşam on buçuk raddelerinde avdet edilmiştir."*⁴⁴

26 Temmuz'da da Büyükdere'den büyük bir topluluk İstanbul'un çeşitli semtlerini gezerek "Padişahım çok yaşa" naralarıyla coşkulu gösterilerde bulunmuşlardır.⁴⁵

12 Ağustos'ta ise Hürriyet ve Kanun-u Esasi uğrunda hayatını kaybetmiş kişileri (İslam şehitleri olarak anılıyorlar) anmak üzere Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü tarafından Beyoğlu Balıkpazarı'ndaki Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde özel bir ayin yapılmıştır. Ayinde duaların okunmasının yanı sıra Namık Kemal'in vatan marşı çalınmıştır. Bir diğer anma töreni de aynı gün Taksim Bahçesi'nde yapılmış, nutuklar okunarak askeri mızıkâ eşliğinde Hürriyet marşı ve "Biz Kardeşiz" şarkısı çalınmıştır.⁴⁶ Öte yandan Meşrutiyet'in ruhunu ve coşkusunu yaşatmak amacıyla marşlar bestelenmiş,⁴⁷ hatıra madalyaları basılmıştır. Karikopulos tarafından padişah namına

⁴³ Tunaya, a.g.e., s. 28.

⁴⁴ İkdam, 14 Temmuz 1324 / 27 Temmuz 1908.

⁴⁵ İkdam, 14 Temmuz 1324 / 27 Temmuz 1908.

⁴⁶ Servet-i Fünun, 30 Temmuz 1324 / 12 Ağustos 1908.

⁴⁷ Musikişinas Rıza Bey tarafından rast makamında bestelenen marş, beşinci alay mızıkasında prova edilmiş, bir sureti de Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî merkez mızıkasına gönderilmiştir. Marşın sözleri için bkz. Volkan, 3 Kanunuevvel 1324 / 16 Aralık 1908.

bestelenen Kanun-u Esasi marşı ilk olarak Beyoğlu belediye bahçesinde çalınmış ve halk tarafından çok beğenilmiştir.⁴⁸

Bununla birlikte 1908 Devrimi'nin hatırası için Meclis-i Vükela kararıyla Kanun-u Esasi madalyaları basılmıştır. Gümüş veya bakırdan imal edilen madalyaların bir tarafında tuğra-yı hümayûn ile altında "Kanun-u Esasi" kelimesi ve "fi 7 Zilhicce sene 1293" tarihi yazılmıştı. Diğer tarafında ise "Hürriyet, adâlet, müsâvât" kelimeleriyle altında bu madalyanın basım tarihi olan 1326 rakamı bulunmaktaydı. Kırmızı ve beyaz kurdele ile satışa sunulan madalyaların bedeli Padişah tarafından belirlenmişti. Kanun-u Esasi madalyalarının satışı İstanbul'daki resmi dairelerin veznelere ve taşrada mal sandıklarından yapıyordu.⁴⁹ Madalyalardan elde edilen gelirin ise madalyaların darp ve imal masrafına karşılık olarak maliye hazinesine bırakılmasına karar verilmişti.⁵⁰

Uzun süre istibdad rejiminin baskı ve şiddeti altında ezilen halk sokaklara dökülerek Meşrutiyet rejimini sevinç gösterileriyle kutluyordu. Hemen her gün İstanbul'un değişik semtlerinde konserler veriliyor, nutuklar atılıyor, balo ve konferanslar düzenleniyordu. İstanbul'un her yerinde bayram havası esiyor, dil, din, ırk gözetmeksizin herkes birlikte kutlamalara katılıyordu. En görkemli kutlamalardan biri Fenerbahçe'de Belvü Oteli ile Ralli'nin bahçesinde verilen Meşrutiyet balosuydu. Geliri İane-i Milliye'ye verilmek üzere tertip edilen balonun düzenleme komitesinde Bahriye ve Tophane nazırları ile çok sayıda saygın Osmanlı ve yabancılar yer almışlardı.⁵¹ Aynı gün İstanbul Boğazı'nda, Meşrutiyet kutlamaları çerçevesinde bir de kayık yarışları düzenlenmişti. Yarışları izlemeye gelenler arasında bazı şehzadeler de vardı.⁵²

Ayrıca 25 Ağustos'ta Kız Mektebi muallimleri ile mezunlarının Kız Sınai Mektebi'nde verdikleri konser de halkın büyük beğenisini toplamıştı.⁵³ Şüphesiz bu tip etkinlikler Türk kadınının sosyalleşmesi için önemli fırsatlardı.

Hürriyet'in ilanından sonra en önemli etkinliklerden birinin tiyatro gösterileri olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 7 Ağustos'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle Tepebaşı Belediye Bahçesi'nde "Besa veyahut Ahdevefa" isimli tiyatro sahneye konmuştur.⁵⁴ 7 Eylül'de Tepebaşı Tiyatrosu'nda "Zavallı Çocuk" ve "Vatan" piyesleri oynanmıştır.⁵⁵ Özellikle "Vatan" isimli tiyatro eseri her yerde defalarca temsil edilmiştir. Tophane meydanında askerler tarafından oynanan bu oyuna Şehzade Abdürrahim Efendi'nin gelmesi ise büyük olay olmuştu.⁵⁶ Çünkü ilk kez saray eşrafından biri halka karışıyor ve Hürriyet'in coşkusuna ortak oluyordu.

⁴⁸ İkdâm, 21 Temmuz 1324 / 3 Ağustos 1908.

⁴⁹ İkdâm, 6 Ağustos 1324 / 19 Ağustos 1908.

⁵⁰ İkdâm, 2 Kanunuevvel 1324 / 15 Aralık 1908.

⁵¹ Tanin, 30 Ağustos 1324 / 12 Eylül 1908.

⁵² Tanin 30 Ağustos 1324 / 12 Eylül 1908.

⁵³ Tanin 25 Ağustos 1324 / 7 Eylül 1908.

⁵⁴ Tanin, 25 Temmuz 1324 / 7 Ağustos 1908.

⁵⁵ Tanin 25 Ağustos 1324 / 7 Eylül 1908.

⁵⁶ Tanin, 7 Ağustos 1324 / 20 Ağustos 1908.

Seçilen tiyatro eserlerine bakıldığında eski rejimi eleştiren ve Hürriyet’i adeta kutsallaştırın konuların sahnelendiği görülmektedir. Halk sanat yoluyla eski rejimi ve dolayısıyla üstü kapalı bir biçimde Padişah’ı eleştirmenin en incelikli yollarından birini bulmuştur. Bu yüzden zaman zaman bazı oyunların sahnelenmesine yasaklar getirilmiş, bu da oyuncuların ve halkın tepkilerine sebep olmuştur. Örneğin; Direklerarası’nda sahneye konulması düşünülen “Sabah-ı Hürriyet” adlı tiyatro oyununun sahnelenmesi bir krize dönüşmüştü. Dahiliye Nezareti’nin oyunu yasaklama emri vermesi üzerine oyuncular yürüyüşe geçmişlerdi. İstibdad dönemindeki uygulamaların geri geldiği iddiasıyla yürüyen oyuncular, “yaşasın hürriyet” sloganları atmışlardı. Aynı oyunun Kadıköy ve Beyoğlu’nda da polis tarafından engellenmeye çalışılması karışıklıklara sebep olmuştu. Fakat zorluklara rağmen oyuncular “Sabah-ı Hürriyet” oyununu Kadıköy ve Beyoğlu’nda sahneye koymayı başarmışlardı.⁵⁷

Olayın basındaki yankıları da farklı oldu. İkdam, Tanin, Servet-i Fünun gibi gazeteler yasaklara tepki gösterirken, Volkan gazetesi bu olayı gençlerin yaptığı aşırılık olarak değerlendirmiş, böyle bir olayın milletin mahvına sebep olacağı uyarısında bulunmuştu. Vahdeti imzalı yazı “*Tiyatrolara lanet! Bu ne hürriyettir, ne uhuvvet. Ancak kesb-i mârifettir. Bu tuttuğunuz meslek zillet ayn-ı zillettir*”⁵⁸ açıklaması yer ahyordu.

Gazeteler meşrutiyet kutlamaları ve etkinlikleri ile ilgili haberleri ilk sayfadan vererek, herkesin kutlamalara iştirak etmesini sağlamaya çalışıyorlardı. İlgisiz kalanlar ya da bilfiil katılmayanlar ise kınanarak, eleştirilmekteydi. Eleştirilerin odağında ise resmi kurumların olması ilginçti. Çünkü İstanbul’daki yabancılara ait daireler ve İstanbul Boğazı’nda demirlemiş Osmanlı ve yabancı vapurların hepsi Kanun-u Esasi’nin ilan edilmesi dolayısıyla bayraklarla donatılmıştı. Buna karşılık resmi daireler ve İdare-i Mahsusa’ya (Devlet Vapur İşletme İdaresi) ait vapurların hiçbirine bayrak asılmamıştı. İkdam gazetesi yabancı kurumların ve vapurların bile bayraklarla süslendiği böyle bir günde devletin resmi kurumlarının buna iştirak etmemeleri halk nazarında olumsuz ve yanlış anlamalara sebep olabileceğinden durumun derhal düzeltilmesini isteyen bir haber yapmıştı.⁵⁹

Kutlamalara ilişkin bir başka kriz de Rum Patriği ile yaşandı. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda gayrimüslim cemaatler “millet sistemi” altında geniş ayrıcalıklara sahiptiler. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde her biri özerk nitelikteki cemaatler halinde örgütlenmişlerdi ve tamamen kendi dini liderlerine karşı sorumluydular. Devlet ile cemaatler arasında aracı rolünü de bu dini liderler üstlenmişlerdi. II. Meşrutiyet ile birlikte gelen anayasal değişiklik, imparatorluğu meydana getiren tüm uluslara eşit vatandaşlık hakkı tanıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti temsili hükümetin, bütün ayrılık unsurlarını ortadan kaldırarak, çeşitli cemaatleri çoğulcu bir Osmanlı milleti içinde kaynaştırmayı amaçlıyordu. Bu durumda dini liderler ellerinde bulundurdukları geleneksel ayrıcalıklarını tümüyle

⁵⁷ Volkan, 4 Kanunuevvel 1324 / 17 Aralık 1908.

⁵⁸ Volkan, 4 Kanunuevvel 1324 / 17 Aralık 1908.

⁵⁹ İkdam, 16 Temmuz 1324 / 29 Temmuz 1908.

dünyevileştirilmiş bir devlet otoritesine devretmek zorunda kalacaklardı. Asıl kaygı fiili özerklik durumlarını ve ayrıcalıklarını kaybetmekti.⁶⁰ Bu kaygıyı en fazla duyanlardan biri imparatorluk içinde en geniş cemaati oluşturan Rumların dini lideri Rum Patriği olmuştur.

Rum Patriği III. İoakim'in Meşrutiyet'in ilk zamanlarında ihtiyatlı yorumlar yapması, meşrutiyetten memnun olmadığı iddialarının ortaya atılmasına neden olmuştu. Rum Patriği'nin eski rejime bağlılık göstermesinin altında, Ortodoks kilisesinin menfaatlerine ve gelecekteki mesuliyetlerinin ne olacağına ilişkin endişelerinin yattığı düşünülüyordu. Rum Patriği'nin bu tutumu bazı Rumlarda rejime karşı bir tereddütün doğmasına yol açmıştı. Basının büyük bir kısmı Patrik'e yüklendi. Söz konusu iddialar ve tereddütler Rum cemaatinin de tepkisine yol açmıştı. Pera ve Fener'de Patrik karşıtı büyük gösteriler düzenlendi.⁶¹ Bunun üzerine Patrikhane geri adım atarak, iddiaları yalanladı. Fakat kısa bir süre Rum Patriği'nin La Turquie gazetesi muhabiri ile yaptığı röportajın yayınlanması kafaların yeniden karışmasına sebep oldu. Patrik'e en sert eleştirilerden biri Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit'ten geldi. Hüseyin Cahit, La Turquie gazetesinde çıkan bu yazıya önce inanmadıklarını ve tekzip beklediklerini, fakat bu yolda hiçbir girişimin yapılmamasının kendilerini aksi yönde düşünmeye sevk ettiğini yazıyordu. Hüseyin Cahit'in en büyük eleştirisi Patrik'in Türkler aleyhine söylediği iddia edilen sözleri üzerinde yoğunlaşıyordu. Buna göre Patrik "*bir kavmin tabiatı kolay kolay değişmez. Beş asırdan beri Türkler Hıristiyanlara karşı merhametsiz hareket etmişlerdir. Bugün şiddet-i muameleleri artmış gibi görünüyor*" demişti. Hüseyin Cahit, bütün Rum cemaatinin ruhani lideri konumunda bulunan bir kişinin Müslümanlara karşı böyle bir söz söylemesinin uygun olup olmadığına takdiri yine Rum vatandaşlarına bırakılmalı diyordu. Gazeteye göre Patrik sözlerini "*Rum milleti hedef-i emelini, gaye-i maksadını unutamaz. Mazisini unutamaz. Lisanını unutamaz. Kendilerini temsile sevk eden esasları kabul edemez*" diyerek tamamlamıştı. Hüseyin Cahit bu sözlere "*Rum milleti mazisini unutamaz deniliyor. Bu cümlelerin "hedef-i emel" den sonra gelmesi pek manidardır. Rum milletinin hedef-i emeli acaba mazi midir? Fakat acaba hangi mazi?*" diyerek karşılık veriyordu.⁶²

Patrikhane'nin yeni rejime karşı aldığı bu tavır 1908 genel seçimlerine de yansımış, özellikle temsil hakkıyla ilgili konularda Patrikhane ile İttihat ve Terakki Cemiyeti karşı karşıya gelmişlerdir.⁶³

⁶⁰ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Bertay, İstanbul 1996, s. 87-88.

⁶¹ Katerina Boura, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri, Rum Mebuslar (1908-1918)", çev. Yorgo Benlisoy, *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1998, sayı. 56, s. 28.

⁶² Tanin, 3 Kanunuevvel 1908 / 3 Aralık 1908.

⁶³ 1908 Seçimlerinde Rumların ve diğer azınlıkların durumları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; A.J. Panayotopoulos, "Early Relations Between the Greeks and the Young Turks", *Balkan Studies*, vol. 21, no.1, 1980, s. 87-95, Catherina Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", **Ottoman Greeks in the Age of Nationalism**, ed. Dimitri Condicas- Charles Issawi, s. 193- 206, Katerina Boura, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri, Rum Mebuslar (1908-1918)", çev. Yorgo Benlisoy, *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1998, sayı. 56, s. 22-29, Alexis Alexandris, **The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish**

Hürriyet'in ilanının ardından ortaya çıkan coşkulu gösteriler zaman içinde yerini asayişsizliğe bıraktı. Ortaya çıkan karışıklıklarda eski devrin savunucularının parmağı olduğu iddiaları basında yer almaya başladı.⁶⁴ Devrim ortamının heyecanından yararlanmaya çalışıp, kargaşa yaratan kişilerin her geçen gün artması üzerine basında nümâyişlerin artık sona ermesini talep eden yazıların sıkça yer aldığı görüldü. Bu yazıların içeriğine bakıldığında devrim söylemlerinin bazı kişiler tarafından çarpıtıldığı ve çıkarlara alet edildiği şeklinde yorumların olduğu görülmektedir. Bu çarpıtmaların bilhassa hürriyet ve adalet kavramları üzerinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Hürriyet'in ilanını takip eden bir kaç aylık süreçten sonra Meşrutiyet'in ne olduğundan çok aslında ne olmadığı yönünde yazılar gazete sütunlarında yer almıştır. 16 Ekim'de Tanin'de çıkan bir yazıda "*herkese hürriyet kanunsuzluk demektir fikrini mi vereceğiz? İstibdad döneminde korkan şimdi de kanundan korkmalıdır*"⁶⁵ diyerek, hürriyetin ne anlama geldiğinin halka iyi anlatılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Nümâyişlerin artık sona ermesi için yazılan bu yazılar, genellikle toplumu itidalli olmaya davet eden cümlelerle sona ermektedir.

Örneğin Tanin gazetesinde çıkan bir yazıda, "*Artık nümâyişlere nihayet verilerek bütün efrad-ı milletin kendi işleriyle, güçleriyle, vazifeleriyle iştigal edecekleri zaman gelmiştir*"⁶⁶ denilerek gösterilerin sona ermesi yönünde uyarı yapılmaktadır.

Sonuç

Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nde 30 yılı aşkın bir süreden beri devam eden istibdad dönemi kapandı, Meşrutî idareye dayanan yeni bir rejim geldi. Fakat bu önemli değişiklik bir devrimle değil, padişahın yürürlüğe koyduğu bir irade ile sessiz sedasız gerçekleştirildi. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti yıllardır mücadele ettikleri istibdad rejiminin sembolü II. Abdülahit'i tahttan indirmek yerine onunla uzlaşma yoluna gitti. Padişah da baskıcı rejimden vazgeçerek, uzlaşmacı bir siyaseti benimsedi. İktidarın gücünü paylaşan tarafların uzlaşması basın tarafından da desteklendi. Basın bu dönemde yöneticilerle halk arasında birleştirici bir rol üstlendi. Öte yandan Meşrutiyet'in kamuoyuna anlatılması ve benimsenmesini adeta bir görev olarak benimsedi.

Bu çerçevede gazeteler her gün Meşrutiyet ile ilgili haberleri ve halkın coşkulu gösterilerini sütunlarına taşıdılar. Meşrutiyet'in ve Meşrutiyet rejiminin ne olduğunu halka anlatacak yazılar yazdılar. Basın bir anda padişahın ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin halkla buluşma noktası haline geldi. Meşrutiyetle birlikte basın toplumun nabzının attığı yer oldu ve yeni rejim için adeta bir turnusol işlevini gördü.

Relations 1918-1974, Athens 1992, s. 40-43, Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul 1996, s. 84-129, Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, cilt I, İstanbul 2001, s. 367-376.

⁶⁴ İkdâm, 26 Eylül 1324 / 9 Ekim 1908.

⁶⁵ Tanin, 3 Teşrinievvel 1324 / 16 Ekim 1908.

⁶⁶ Tanin, 26 Temmuz 1324 / 8 Ağustos 1908.

Fakat Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte başlayan coşkulu gösteriler bir süre sonra yerini hayal kırıklıklarına ve karmaşaya bıraktı. Meşrutiyet kısa sürede herkesin büyük ümitler beslediği bir rejim haline gelmişti. Meşrutiyet'e yüklenen anlam da bu beklentiler çerçevesinde bir hayli farklılıklar gösteriyordu. Örneğin; II. Meşrutiyet'in ilk aylarında özgürlük ve adalet kavramlarının yanlış anlaşıldığı ve bazen bu iki kavramın birbirine karşı kullanıldığı görüldü. Bazı kişiler özgürlük söylemi altında dilediğini yapabilme hakkına sahip olduklarını iddia ederek, aşırı davranışlarda bulunmaya başladılar. Bu da toplumda Meşrutiyet'e karşı tepkilerin artmasına sebep oldu. Öte yandan siyasi suçluların yanısıra adi suçluların da salıverilmesi ile, soygunlar, hırsızlıklar, kadınlara tacizler arttı. Böylece halkın yasalara ve adalete güveni sorgulanır hale geldi. Asayiş konusunda çoğu zaman yetersiz kalan kolluk kuvvetlerinin de itibarı zedelendiği, devletin sosyal kontrol kapasitesinin azaldığı görüldü. Bu durum Kanun-u Esasi'nin yürürlüğe girmesi ile keyfi idarenin sona erdiği, adaletin insan hakları çerçevesinde çok daha iyi işleyeceği beklentisini de önemli ölçüde sarsmıştır. Olayların olumsuz yönde gelişmesi muhalif basının da gittikçe sertleşmesine, karşılığında hükümetin de baskıcı bir tutum takınmasına sebep olmuştur. Tansiyonun en çok yükseldiği noktada 31 Mart olayı patlak vermiş ve bu tarihten sonra devrimin tüm dinamikleri değişmiştir.

KAYNAKLAR

- Ahmad Feroz, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1986
- Ahmad Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul 1996
- Akşin Sina, **Şariatçı Bir Ayaklanma, 31 Mart Olayı**, Ankara 1994
- Alexandris Alexis, **The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974**, Athens 1992
- Benlisoy Foti ve Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, cilt I, İstanbul 2001
- Boura Catherina, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", **Ottoman Greeks in the Age of Nationalism**, ed. Dimitri Condicas- Charles Issawi
- Boura Katerina, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri, Rum Mebuslar (1908-1918)", çev. Yorgo Benlisoy, *Toplumsal Tarih*, Ağustos 1998, sayı. 56
- Danişmend İsmail Hâmi, **31 Mart Vak'ası**, İstanbul 1961
- Heler Joseph, **British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914**, England 1983
- İslamoğlu Abdullah, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913**
- Kansu Aykut, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", *Toplumsal Tarih*, sayı. 55, Temmuz 1998
- Karabekir Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909**, İstanbul 1982
- Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, cilt I

- Kudret Emiroğlu, **Anadolu’da Devrim Günleri, II. Meşrutiyet’in İlanı**, Ankara 1999
- Panayatopoulos A.J., “Early Relations Between the Greeks and the Young Turks”, *Balkan Studies*, vol. 21, no.1, 1980,
- Ramsaur E.E., **Jn Türkler ve 1908 İhtilâli**, İstanbul 1982
- Topuz Hıfzı, **100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi**, İstanbul 1973
- Tunaya Tarık Zafer, **Hürriyet’in İlanı**, İstanbul 1996
- Tunaya Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul 2003
- Unat Faik Reşit, **İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, Ankara 1960
- Yalçın Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, İstanbul, 1976
- Zürcher Eric Jan, **The Unionist Factor, The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926**, Leiden 1984

GAZETELER

- İkdam
- Tanin
- Volkan
- Servet-i Fünun